

БОДАК Валентина – доктор філософських наук, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська обл., Україна, індекс 82100 (bodakvalentyna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.45.1>

Бібліографічний опис статті: Бодак, В., (2022). Тенденції розвитку вищої освіти в Україні. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 45, 13–24, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.45.1>*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Анотація. *Метою статті є виявлення та обґрунтування тенденцій розвитку вищої освіти в сучасній Україні у часо-просторовому вимірі – єдності і протиріччї факторів і наслідків змін – до війни, під час російсько-української війни 2014 – 2022 років і в перспективі – у післявоєнний період відновлення і розбудови. **Методологія.** Для досягнення поставленої мети результативним є застосування цивілізаційного, особистісно орієнтованого підходів, методів філософського аналізу, принципу студентоцентризму, що дає можливість проаналізувати тенденції розвитку вищої освіти в часо-просторовому вимірі сучасної України; з'ясувати стратегічні особливості організації освітнього процесу у вищій школі в умовах війни та післявоєнний час. **Наукова новизна.** У статті розглянуто тенденції розвитку вищої освіти України з урахуванням політичної, економічної, соціальної перспективи післявоєнної розбудови та відновлення. **Висновки.** Тенденції розвитку вищої освіти в сучасній Україні визначені фундаментальними цінностями та принципами, до яких належать автономія закладу вищої освіти, академічна свобода, свобода у висловлюванні думок, виборі тем наукових досліджень, методології тощо. Основними тенденціями*

у розвитку вищої освіти сучасної України є адаптація принципу Відкритої науки у просторі вищої освіти України, розробка стратегії рееміграції як противага явищу наукової еміграції, збереження і розвиток людського потенціалу, модернізація професійної діяльності та розвитку науково-педагогічних працівників університету, організація дистанційного навчання, налагодження роботи осередків психологічної служби, залучення університетів у формах науково-дослідної роботи до процесів соціально-економічного відновлення, витіснення з простору української освіти і науки російського впливу тощо.

Ключові слова: вища освіта, тенденції розвитку, особистість, війна, післявоєнний період.

BODAK Valentina – Doctor of Philosophy Sciences, Professor at the Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (bodakvalentyna@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-5282>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.45.1>

To cite this article: Bodak, V., (2022). Tendentsii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini [Trends of development of higher education in Ukraine] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 45, 13–24, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.45.1>

TRENDS OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE

Summary. *The purpose of the article is to identify and substantiate the trends in the development of higher education in modern Ukraine in a time-space dimension – unity and conflicting factors and consequences of changes – before the war, during the russian-Ukrainian war of 2014–2022 and in the future – in the post-war period of recovery and development. Methodology.* To achieve the goal, it is effective to apply civilizational, personally oriented approaches, methods of philosophical analysis, the principle of student-centeredness, which makes it possible to analyze

*trends in the development of higher education in the time-space dimension of modern Ukraine; to find out the strategic features of the organization of the educational process in higher education in wartime and postwar times. **Scientific novelty.** The article examines the trends in the development of higher education in Ukraine, taking into account the political, economic, and social perspectives of post-war development and reconstruction. **Conclusions.** The trends in the development of higher education in modern Ukraine are determined by fundamental values and principles, which include the autonomy of the institution of higher education, academic freedom, freedom in expressing opinions, choosing the topics of scientific research, methodology, etc. The main trends in the development of higher education in modern Ukraine are the adaptation of the principle of Open Science in the space of higher education of Ukraine, the development of a re-emigration strategy as a counterbalance to the phenomenon of scientific emigration, the preservation and development of human potential, the modernization of the professional activity and development of scientific and pedagogical workers of the university, the organization of distance learning, the establishment of the work of psychological service centers, the involvement of universities in the forms of scientific research work in the processes of socio-economic recovery, the displacement of russian influence from the space of Ukrainian education and science, etc.*

Key words: *higher education, development trends, personality, war, post-war period.*

Постановка проблеми. Найвагомим чинником розвитку вищої освіти в Україні на сьогодні є перебіг подій російсько-української війни 2014–2022 років, широкомасштабна агресія росії 24 лютого 2022 року, що вимагає переформатування системи вищої освіти в цілому, роботи освітньої інституції в реаліях самоорганізації, самоуправління і впровадження змін відповідно до обставин і вимог воєнного стану; створення механізмів управління, безпеки, передачі інформації в екстремній ситуації; організації нових структур для захисту людини та спільноти; виникнення нових можливостей, шляхів розвитку особистості, обміну інформацією, набуття знань і життєво необхідних компетентностей як здатностей, професійної,

навчальної, науково-дослідної, волонтерської та інших видів діяльності.

Визначаючи тенденції у розвитку вищої освіти в Україні, ми розглядали досліджувану проблему, перш за все, у часо-просторовому вимірі – єдності і протиріччі факторів і наслідків змін до війни, під час російсько-української війни 2014 – 2022 років і в перспективі – у післявоєнний період відновлення і розбудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення тенденцій розвитку вищої освіти в сучасній Україні є міжгалузевим і має бути вирішено в єдності теорії і практики на стику філософії, педагогіки, психології, соціології, політології та інших наук. У дослідженні проблеми враховано основні положення законодавчо-правових документів з питань розвитку освіти у вищій школі, зокрема «Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» (опубліковано 14 квітня 2022 року), де визначено основні тенденції розвитку вищої освіти на сучасному етапі. Ці питання вивчали українські та зарубіжні філософи, педагоги, соціологи, управлінці: В. Бодак, О. Оржель, О. Петроє, Т. Саммут-Боннічі, Д. Галея та інш. Однак, проблема тенденцій розвитку української вищої освіти під час російсько-української війни 2014–2022 років та у післявоєнний час є недостатньо розробленою, що й обумовило вибір теми даної статті.

Метою статті є виявлення та обґрунтування тенденцій розвитку вищої освіти в сучасній Україні у часо-просторовому вимірі – єдності і протиріччі факторів і наслідків змін – до війни, під час російсько-української війни 2014–2022 років і в перспективі – у післявоєнний період відновлення і розбудови. У межах визначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: визначити чинники розвитку вищої освіти в сучасній Україні; визначити перспективні вектори у розвитку сучасної української вищої освіти в контексті світової.

Виклад матеріалу. Використовуючи загальноприйнятну методiku PEST-аналізу як елемент стратегічного вивчення впливу зовнішніх чинників на життєдіяльність університету, з'ясуємо перспективи його функціонування та розвитку в умовах війни та післявоєнний час. PEST-аналіз – це комплексний аналіз чотирьох груп чинників, початкові букви назв яких (аббревіація латиницею) визначили аббревіатуру назви методики: політичних

(P – political), економічних (E – economic), соціальних (S – social), технологічних (T – technological) (Sammut-Bonnici Tanya & Galea Devid, 2015).

Політичні чинники розвитку університету в умовах війни та перспективно – у післявоєнний час, перш за все, пов'язані із тривалістю війни, поверненням окупованих територій і відновленням соціально-економічного і людського ресурсу, посиленням євро інтеграційного вектора державного розвитку, повноправним членством України в ЄС і НАТО, інтеграцією української системи вищої освіти у європейський простір тощо.

Важливими економічними чинниками розвитку вищої освіти в Україні є руйнування інфраструктури освітньої галузі. Станом на 01 вересня 2022 року, за свідченням Генштабу ЗСУ, в Україні постраждали 2405 закладів освіти, з них 270 зруйновані повністю (Росія за все відповідь, 2022). Значною є втрата людського ресурсу, наукового потенціалу як наслідок зовнішньої міграції, так і внутрішнього переміщення осіб з окупованих територій та областей активних бойових дій, зростання рівня безробіття, повільні темпи в перебудові системи вищої освіти відповідно до обставин тощо.

Обставини війни обумовили зміни в аксіологічній сфері суспільства, трансформацію особистісної поведінки, ставлення до звичних проблем повсякденного життя та в довгостроковій перспективі, зокрема до кар'єри, професійного вибору та зростання в професії, здобуття вищої освіти в Україні чи за кордоном тощо. Ці та інші соціальні проблеми впливають на розвиток вищої освіти, зокрема визначають кількісні і якісні показники набору, матеріально-технічне забезпечення життєдіяльності закладу вищої освіти, зокрема сектору наукових досліджень, збереження персоналу, забезпечення вимоги щодо якості освіти тощо.

Серед технологічних чинників розвитку сучасної вищої освіти в Україні назвемо цивілізаційні вимоги підвищення рівня цифровізації, економічне використання енергоресурсів, оновлення змісту навчання, проблематики науково-дослідної роботи відповідно до викликів сьогодення, налагодження якомога ширшої міжнародної співпраці закладів вищої освіти тощо.

Варто зазначити, що тенденції у розвитку сучасної вищої освіти України названі чинники визначають у сукупності впливу.

Зокрема ми розглядали в причинно-наслідкових зв'язках обставин сьогодення адаптацію принципу Відкритої науки у просторі вищої освіти України, що сприяє інтеграції української дослідницької інфраструктури до європейських дослідницьких та е-інфраструктур та їх консорціумів, водночас в долученні до розбудови Європейської Хмари Відкритої Науки (Бодак, 2022). У перспективі розбудови вищої освіти у післявоєнний час парадигма Відкритої науки як нового підходу до наукового процесу повинна утвердитися в діяльності українських університетів, що сприятиме взаємодії суб'єктів національного та світового наукового простору, неакадемічного сектору в міждисциплінарних дослідженнях для розв'язання актуальних в Україні і світі соціальних, політичних, економічних, технологічних проблем.

В умовах війни та перспективи післявоєнної відбудови зруйнованої ворогом інфраструктури вища освіта впливає на національну безпеку країни, оскільки в процесі розробки науково-дослідних проблем, підготовки фахівців, здійснення виховного впливу забезпечує економічне зростання, конкурентоспроможність країни та спільноти, інформаційну безпеку, єдність та згуртованість нації, в освітньому просторі України і світу захищає глобальні інтереси держави тощо.

Саме тому важливою сьогодні є розробка стратегії реєміграції як противага явищу наукової еміграції, яка набула інтенсивності за час російсько-української війни 2014–2022 років. Тенденції у розвитку вищої освіти в Україні виявляють причетність освітніх інституцій до вирішення цих проблем. Для цього необхідно посилювати координацію наукових програм в інтеграції з освітніми закладами за кордоном, знаходити важелі заохочення для повернення на Батьківщину, формувати в студентів почуття причетності до тих подій, що відбуваються в Україні і світі, акцентувати виховну, дослідницьку увагу на проблемі збереження національних традицій, соціальних, морально-етичних цінностей. Очевидним є те, що політичні плани загарбника передбачають не лише захоплення території та виробничих ресурсів. Мета російської військової експансії полягає у знищенні української державності, відновленні практики радянського тоталітаризму, руйнації національної ідентичності на всіх рівнях її вияву тощо. Важливо пам'ятати, що у період війни та, у перспективі,

в повоєнний час саме цінності є світоглядними орієнтирами в житті спільноти, чинниками розбудови/відбудови вільного, демократичного суспільства. Таке розуміння орієнтує нас на проблему збереження і розвитку людського потенціалу, що значною мірою вирішується ресурсами освіти, зокрема вищої.

Особистісно орієнтований підхід в освіті утверджує принципи студентоцентризму, що в умовах війни та в перспективі післявоєнного часу визначає, зокрема, тенденції професійного розвитку науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти, фахової підготовки студентів. Перехід навчання на дистанційну основу став вагомим чинником освітньої, науково-дослідної роботи викладачів та студентів в конкретизації правового забезпечення, організаційно-методичного, психологічного та особистісного розвитку. Модернізація професійної діяльності та розвитку науково-педагогічних працівників університету пов'язана з низкою змін та нововведень, зокрема: регламентація освітньої діяльності працівника університету розробкою відомчих та внутрішньо університетських нормативних і розпорядчих документів; вироблення механізму навчання студентів у просторі неформальної освіти; співпраця закладів вищої освіти, які тимчасово припинили освітній процес з причини окупації чи активних бойових дій та закладу у безпечному регіоні; організація дистанційного навчання, онлайн-консультацій, індивідуального, самостійного навчання тощо; забезпечення студентам і викладачам доступу до осередків психологічної служби з метою розвинути здатність психологічної саморегуляції і самодопомоги, надання психологічної допомоги і підтримки іншим людям у різноманітних ситуаціях, що виникають в умовах війни. Врахування настанов особистісно орієнтованої освіти в умовах війни дозволяє зберегти оптимізм та позитивну мотивацію в психологічному кліматі закладу вищої освіти, організувати освітній процес з урахуванням існуючих реалій, створити умови для можливості виконувати працівниками свої посадові обов'язки з вірою у перемогу і збереженням сил для відбудови в післявоєнний час.

Місія сучасного українського університету, який є осередком змін та вирішення низки проблем політичного, технологічного, екологічного, соціокультурного спрямування, полягає в сприянні сталому розвитку і вдосконаленню суспільства.

У перспективі процесів післявоєнного відновлення країни в освітньому просторі університетів та наукових установ вже сьогодні необхідно визначити масштаби руйнувань, матеріальні та психологічні травми, які отримало українське суспільство, окреслити завдання для відновлення та подальшої євроінтеграції, розробляти проблеми громадянської освіти, розвитку людського потенціалу, розподіленого лідерства, штучного інтелекту, викликів Industry 4.0. тощо. Університет як осередок інтегрованих міжпредметних/міжгалузевих знань, інноваційного розвитку фахових компетентностей у майбутніх вчителів, психологів, соціологів, реабілітологів та інших повинен створювати робочі, оперативні групи для участі в процесах соціально-економічних післявоєнних перетворень.

Як зазначає О. Оржель, участь університетів в процесах соціально-економічного відновлення поширить та пришвидшить процеси обміну знаннями між академічними та неакадемічними спільнотами; забезпечить донесення до фахових спільнот, промисловців, підприємців нових знань у вигляді теорій, технологій, технічних рішень, соціальних інновацій, фахових компетентностей, життєвих навичок тощо, що підштовхне інноваційний розвиток; дозволить перевіряти теорії та гіпотези практикою, вносити зміни та уточнення, вдосконалювати теорії та відхилити хибні ідеї та міркування, що позитивно позначиться на теоретичних/академічних знаннях та практиках їх застосування тощо. Дослідник переконаний, що такий напрям діяльності університетів сприятиме оновленню, підвищенню якості освіти та посиленню самих університетів, оскільки дозволить оновити, актуалізувати зміст освітніх програм та методики викладання і навчання; забезпечить можливість практики для студентів, надасть матеріал для проблемно орієнтованого та дослідницько орієнтованого навчання, кейсів, студентських проєктів; посилить взаємодію університетів і суспільства (*university-community engagement*), покращить репутацію національних університетів, збільшить їх шанси на виживання; дозволить реалізувати соціальну місію університетів щодо вдосконаленню суспільства тощо (Оржель., 2022).

Однією з найбільш актуальних тенденцій у розвитку вищої освіти є витіснення з українського освітнього простору і науки

російського впливу, що, як зазначає О. Петроє, сприяє прискоренню нашої інтеграції у європейський освітньо-дослідницький простір. В умовах війни перед українською освітою і наукою дослідниця виокремлює завдання щодо забезпечення наукового обґрунтування оперативно-стратегічних рішень для вирішення низки воєнних і цивільних питань, а також визначення детермінант розвитку освіти і науки в умовах війни та післявоєнний час. Вирішення цих завдань засноване на з'ясуванні особливостей функціонування української науки і, відповідно, освіти у взаємозв'язках із російською наукою у довоєнний період, в умовах російсько-української війни 2014 – 2022 років та перспективі розвитку незалежної, відкритої української науки в післявоєнний період (Петроє, 2022).

Після повномасштабного вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року російська наука та науковці справедливо зазнала санкцій – виключення із українського, європейського та світового дослідницького простору. Українські науковці звернулися до європейської та світової академічної спільноти з проханням припинити співпрацю з науковими установами, закладами освіти країни-агресора, з російськими вченими та освітянами. Важливим є заклик припинити членство представницьких інституцій росії у міжнародних галузевих організаціях; зупинити індексування їхніх наукових журналів, книг, матеріалів конференцій тощо у базах даних; виключити російських і білоруських вчених з наукових і редакційних рад міжнародних періодичних наукових видань; заборонити опублікування наукових праць російськими і білоруськими авторами у світових наукових виданнях; унеможливити доступ на території росії до інформаційних ресурсів; виключити заклади вищої освіти росії з міжнародних рейтингів закладів вищої освіти; заборонити участь російських вчених у наукових конгресах, симпозіумах, конференціях, круглих столах та інших наукових заходах; припинити та заборонити грантове фінансування проєктів наукових установ, закладів освіти, вчених та освітян росії тощо. Як висновує О. Петроє (2022), імплементація стандартів відповідальних досліджень та інновацій (Responsible Research and Innovation – RRI) та відкритої науки (Open Science – OS) відкриває можливості для звільнення української науки від

російського впливу та створює умови для прискорення її інтеграції у європейський та світовий дослідницький простір, посилення спроможності до якісного та ефективного виконання завдань наукового обґрунтування напрямів і шляхів забезпечення сталого розвитку українського суспільства, наукового забезпечення належного публічного врядування для перемоги України у війні з росією, розбудови ефективної та прогресивної дослідницької системи в науково-освітньому просторі України у повоєнний період (Петрос, 2022). Необхідно зазначити, що інтереси росії в українсько-російській науковій взаємодії та співпраці завжди виходили за межі суто наукових і мали ідеологічне спрямування, а саме: фінансування росією українських наукових проєктів, широке використання російської мови в науковому просторі України, популяризація російських вчених та їх напрацювань тощо. У протидії освітньої і наукової спільноти інтелектуальній експансії росії, яка безпосередньо пов'язана із військовим вторгненням, захопленням територій, геноцидом українського народу, порушенням безпеки в усьому світі, Кабінет Міністрів України дав доручення (від 27 лютого 2015 року № 275/1/1-15-ДСК) щодо обмеження спільних наукових проєктів з установами росії (однак до кінця 2020 року продовжувалася співпраця з Науковою електронною бібліотекою «eLIBRARY.RU» щодо включення видань до російського індексу наукового цитування (РІНЦ) та розміщення на сайті бібліотеки метаданих і архіву видань).

Висновки. Тенденції розвитку вищої освіти в сучасній Україні визначені фундаментальними цінностями та принципами, до яких належать автономія закладу вищої освіти, академічна свобода, свобода у висловлюванні думок, виборі тем наукових досліджень, методології тощо. На життєдіяльність українського університету як головної інституції вищої освіти, перспективи її функціонування та розвитку в умовах війни та післявоєнний час впливає низка факторів, які, відповідно до методики PEST-аналізу, доцільно конкретизувати політичними, економічними, соціальними та технологічними групами чинників. Основними тенденціями у розвитку вищої освіти сучасної України є зокрема: адаптація принципу Відкритої науки у просторі вищої освіти України, що сприяє інтеграції української

дослідницької інфраструктури до європейських дослідницьких та е-інфраструктур та їх консорціумів, водночас в долученні до розбудови Європейської Хмари Відкритої Науки; розробка стратегії реєміграції як противага явищу наукової еміграції, яка набула інтенсивності за час російсько-української війни 2014 – 2022 років; збереження і розвиток людського потенціалу, що значною мірою вирішується ресурсами освіти, зокрема вищої; модернізація професійної діяльності та розвитку науково-педагогічних працівників університету, яка пов'язана з низкою змін та нововведень, зокрема: регламентація освітньої діяльності працівника університету, вироблення механізму навчання студентів у просторі неформальної освіти; організація дистанційного навчання, налагодження роботи осередків психологічної служби тощо; залучення університетів у формах науково-дослідної роботи до процесів соціально-економічного відновлення; витіснення з простору української освіти і науки російського впливу тощо. Перспективою подальших досліджень є вивчення соціально-філософських аспектів проблеми реєміграції науково-педагогічних працівників та студентів в післявоєнний період розбудови вищої освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодак В. Методологічна основа євроінтеграції як стратегії розвитку вищої освіти в Україні. Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Спецвипуск. 13–23. doi:
2. Оржель О.Ю. Про роль вітчизняних університетів у відновленні України під час воєнного стану та по завершенні війни. Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у трьох томах. Т. 2. Київ: ДЗВО «УМО» НАПН України, 2022. 246 с.
3. Петров О.М. Відповідальність і відкритість як детермінанти виходу вітчизняної науки з-під впливу «російського світу» та прискорення її інтеграції у європейський дослідницький простір. URL: https://lib.iitta.gov.ua/730934/1/Збірник%20тез_Том%20II.pdf.
4. Росія за все відповідь: скільки шкіл пошкоджені або зруйновані повністю внаслідок війни. Станом на 1 вересня 2022 року. URL: https://24tv.ua/education/skilki-shkil-poshkodzheni-zruynovani-povnistyuvnaslidok-viyni_n2149188.

5. Sammut-Bonnici Tanya & Galea Devid. PEST analysis. Wiley Encyclopedia of Management. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/257303449_PEST_Analysis.

REFERENCES

1. Bodak, V. (2022). Metodolohichna osnova yevrointehratsii yak stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini. [The methodological basis of European integration as a strategy for the development of higher education in Ukraine.] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Special issue, 13–23*, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.spec.1> [Ukrainian].

2. Orzhel, O.Iu. (2022). Pro rol vitchyznianskykh universytetiv u vidnovlenni Ukrainy pid chas voiennoho stanu ta po zavershenni viiny. [About the role of domestic universities in the restoration of Ukraine during martial law and after the end of the war.]. *Publichne upravlinnia ta administruvannia v umovakh viiny i v post voiennyi period v Ukraini: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii u trokh tomakh. T. 2. Kyiv: DZVO «UMO» NAPN Ukrainy. 246 s.* [Ukrainian].

3. Petroie, O.M. (2022). Vidpovidalnist i vidkrytist yak determinanty vykhodu vitchyznianskoi nauky z-pid vplyvu «rosiiskoho svitu» ta pryskorennia yii intehratsii u yevropeiskyi doslidnytskyi prostir. [Responsibility and openness as determinants of the exit of domestic science from the influence of the «russian world» and acceleration of its integration into the European research space]. URL: https://lib.iitta.gov.ua/730934/1/Zbirnyk%20tez_Tom%20II.pdf. [Ukrainian].

4. Rosiia za vse vidpovist: skilky shkil poshkodzheni abo zruinovani povnisti vnaslidok viiny. Stanom na 1 veresnia 2022 roku. [Russia will answer for everything: how many schools are damaged or completely destroyed as a result of the war. As of September 1, 2022]. URL: <https://24tv.ua/education/skilki-shkil-poshkodzheni-zruynovan> [Ukrainian].

5. Sammut-Bonnici Tanya & Galea Devid (2015). PEST analysis. Wiley Encyclopedia of Management. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/257303449_PEST_Analysis.